TEMPERAMENT VA UNING NAZARIYALARI: TEMPERAMENT IRSIYLIGI VA BARQARORLIGI BO‘YICHA QIYOSIY EMPIRIK MA’LUMOTLAR

Ergashev Bunyod Shokir o‘g‘li
Turan International University, Gumanitar fanlar va pedagogika kafedrasi o‘qituvchisi
Abdurahmonov Behruz
Turan International University, JM-26-CU guruhi talabasi

Annotatsiya. Maqolada temperament tushunchasi va nazariyalari (Gippokrat-Galen, Pavlov, Eysenk, Tomas-Chess, Rotbart) temperamentning irsiyligi va vaqt bo‘yicha barqarorligi haqidagi tayyor empirik ma’lumotlar bilan qiyoslanadi. Temperament irsiyligi baholari 13 % dan 62 % gacha, ko‘pchilik baholar 40-48 % oralig‘ida; Louisville egizaklar tadqiqotida 35-57 %. Roberts va DelVecchio (2000) 152 ta uzunlamasiga tadqiqotdan 3 217 ta test-retest koeffitsiyentini birlashtirib, temperament o‘lchovlari kattalar shaxsiy xususiyatlariga qaraganda kamroq barqaror ekanini ko‘rsatgan. Natijalar temperament biologik asosga ega, ammo rivojlanish va muhit ta’sirida o‘zgarishini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: temperament, irsiylik, barqarorlik, egizaklar tadqiqoti, Eysenk, Rotbart.

Аннотация. В статье понятие и теории темперамента (Гиппократ-Гален, Павлов, Айзенк, Томас-Чесс, Ротбарт) сопоставляются с готовыми эмпирическими данными о наследуемости и стабильности темперамента. Оценки наследуемости темперамента составляют от 13 до 62 %, большинство - 40-48 %; в Луисвиллском исследовании близнецов 35-57 %. Робертс и Дель Веккио (2000), объединив 3 217 коэффициентов ретеста из 152 лонгитюдных исследований, показали, что показатели темперамента менее стабильны, чем черты личности взрослых. Результаты подтверждают, что темперамент имеет биологическую основу, но меняется под влиянием развития и среды.

Ключевые слова: темперамент, наследуемость, стабильность, близнецовые исследования, Айзенк, Ротбарт.

Abstract. The article compares the concept and theories of temperament (Hippocrates-Galen, Pavlov, Eysenck, Thomas-Chess, Rothbart) with ready empirical data on the heritability and stability of temperament. Heritability estimates range from 13% to 62%,

most between 40% and 48%; the Louisville Twin Study reports 35-57%. Roberts and DelVecchio (2000), pooling 3,217 test-retest coefficients from 152 longitudinal studies, showed that temperament measures are less consistent than adult personality traits. The results confirm that temperament has a biological basis but changes with development and environment.

Keywords: temperament, heritability, stability, twin studies, Eysenck, Rothbart.

1. KIRISH

Temperament - shaxsning dinamik va emotsional xususiyatlari majmui bo‘lib, psixik jarayonlarning tezligi, kuchi, ritmi va emotsional reaktivligini belgilaydi. U shaxs tuzilmasining biologik jihatdan shartlangan asosi hisoblanadi, shuning uchun temperamentning irsiylik darajasi va vaqt bo‘yicha barqarorligi nazariy muhokamaning markazida turadi.

Temperament haqidagi nazariyalar qadimgi Yunonistondagi to‘rt suyuqlik ta’limotidan (sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik) Pavlovning asab tizimi tiplari va Eysenkning ikki omilli modeliga, shuningdek, zamonaviy Tomas-Chess va Rotbart yondashuvlariga qadar rivojlangan. Bu nazariyalarning sinov sohasi empirik ma’lumotlar: egizaklar tadqiqotlari irsiylik darajasini, uzunlamasiga tadqiqotlar esa barqarorlikni ko‘rsatadi.

1.1. Nazariy asos

Gippokrat va Galen temperamentni organizmdagi to‘rt suyuqlik (qon, shilimshiq, sariq va qora o‘t) nisbati bilan bog‘lagan: sangvinik, flegmatik, xolerik va melanxolik tiplar. Bu tasnif ilmiy asosga ega emas, ammo tiplarni tavsiflash an’anasi saqlangan. I. P. Pavlov temperamentni oliy nerv faoliyati tipi bilan bog‘ladi: qo‘zg‘alish va tormozlanish jarayonlarining kuchi, muvozanati va harakatchanligi; bunga ko‘ra kuchli muvozanatli harakatchan (sangvinik), kuchli muvozanatli inert (flegmatik), kuchli muvozanatsiz (xolerik) va kuchsiz (melanxolik) tiplar ajratiladi.

Eysenk temperamentni ikki o‘lchovda tavsiflaydi: ekstraversiya-introversiya va nevrotizm (emotsional barqarorlik-barqarorsizlik); to‘rt klassik temperament shu ikki o‘lchovning kombinatsiyasi sifatida talqin qilinadi. Tomas va Chess bolalar temperamentini

to‘qqiz o‘lchov (faollik darajasi, ritmiklik, yaqinlashish-chetlashish, moslashuvchanlik, reaksiya kuchi, kayfiyat, e’tibor, chalg‘uvchanlik, ostona) va uchta tip («oson», «qiyin», «sekin faollashuvchi») bilan tavsiflagan. Rotbart temperamentni reaktivlik va o‘zini boshqarish o‘lchovlari orqali tushuntiradi.

Zamonaviy ta’riflarda temperament emotsional reaktivlik va o‘zini boshqarishdagi nisbatan barqaror individual farqlar sifatida qaraladi; u biologik asosga ega, lekin rivojlanish davomida tajriba bilan o‘zaro ta’sirda o‘zgaradi. Shu sababli temperamentni «o‘zgarmas tug‘ma xususiyat» deb emas, «biologik jihatdan asoslangan, ammo moslashuvchan» tizim sifatida tushunish ma’qul.

Tayanch tushunchalar jadvali

Tushuncha	Mazmuni
Temperament	Psixik jarayonlarning dinamik va emotsional xususiyatlari majmui
Irsiylik (h^2)	Xususiyat farqining genetik omillarga bog‘liq ulushi
Rank-order barqarorlik	Individlarning guruhdagi o‘rni vaqt o‘tishi bilan saqlanishi
Ekstraversiya	Tashqi dunyoga yo‘nalganlik, faollik
Nevrotizm	Emotsional barqarorsizlik tendensiyasi
Reaktivlik	Ta’sirga emotsional va faollik javobi kuchi

Manba: umumiy psixologiya adabiyotidagi an’anaviy ta’riflarni muallifning umumlashtirishi [1, 2].

Tadqiqotning maqsadi: temperament nazariyalarini irsiylik va barqarorlik bo‘yicha tayyor empirik ma’lumotlar asosida qiyosiy asoslash.

Vazifalar: (1) temperament irsiyligi baholarini aniqlash; (2) vaqt bo‘yicha barqarorlik ma’lumotlarini tahlil qilish; (3) natijalarni nazariyalar bilan bog‘lash; (4) pedagogik xulosalar chiqarish.

2. USUL VA MATERIALLAR

2.1. Dizayn

Tadqiqot ikkilamchi ma’lumotlar tahliliga asoslangan tavsifiy-qiyosiy dizaynda bajarildi. Egizaklar va uzunlamasiga tadqiqotlar annotatsiyalari va ochiq maqolalardagi nazariy sharhlar taqqoslandi.

2.2. Manbalar

Asosiy manbalar: Roberts va DelVecchio [1], Psychological Bulletin (rank-order

barqarorlik meta-tahlili); Briley va Tucker-Drob [2] meta-tahlili; bolalar temperamenti irsiyligi bo‘yicha ochiq maqolalar (PMC), Louisville egizaklar tadqiqoti ma’lumotlari (Davis va b.). Ma’lumotlarning katta qismi annotatsiya darajasida ko‘rib chiqilgan. Qo‘shimcha va nazariy manbalar sifatida [3, 4, 5, 6] ham ko‘rib chiqildi.

2.3. Ko‘rsatkichlar

Irsiylik baholari (%); egizaklar tadqiqotidagi diapazon; tadqiqotlar va koeffitsiyentlar soni; barqarorlik ko‘rsatkichlari.

2.4. Tahlil tamoyillari

Irsiylik populyatsiya ko‘rsatkichi bo‘lib, individ uchun «necha foiz tug‘ma» ekanini bildirmaydi. Barqarorlik koeffitsiyentlari o‘lchov oralig‘i va yoshga bog‘liq. Egizaklar tadqiqotlari modelga asoslangan baholarni beradi.

3. NATIJALAR

3.1. Irsiylik ko‘rsatkichlari

Bolalar temperamenti bo‘yicha sharhlarda irsiylik baholari 13 % dan 62 % gacha o‘zgarishi, ko‘pchilik baholar esa 40-48 % oralig‘ida bo‘lishi qayd etilgan. Louisville egizaklar tadqiqotining dastlabki ishida 270 ta egizak asosida irsiylik 35-57 % deb baholangan va umumiy muhitning hissasi juda kichik bo‘lgan; keyingi tahlillarda 301 juft egizak namunasi ham qo‘llangan. Bitta tadqiqotda (5 va 18 oylik chaqaloqlar) salbiy emotsionallik uchun irsiylik taxminan 31 %, umumiy muhit hissasi esa 57,3 % bo‘lgan [1, 2].

Demak, temperament o‘lchovlari bo‘yicha irsiylik odatda o‘rtacha darajada: baholarning kengligi (13-62 %, ya’ni 49 punkt, muallif hisobi) o‘lchov usuli, yosh, axborot beruvchi (ota-ona yoki kuzatuvchi) va xususiyat turiga bog‘liq [1, 2].

1-jadval. Temperament irsiyligi baholari

Manba / ko‘rsatkich	Irsiylik	Eslatma
Sharhlarda baholar diapazoni	13-62 %	Ko‘pchilik: 40-48 %
Louisville egizaklar [3]	35-57 %	270 egizak
Salbiy emotsionallik (5-18 oy)	≈ 31 %	Umumiy muhit 57,3 %
Diapazon kengligi	49 punkt	Muallif hisobi (62 − 13)

Manba: bolalar temperamenti sharhlari (PMC); Davis va b.; ikkilamchi annotatsiyalar

[1, 2].

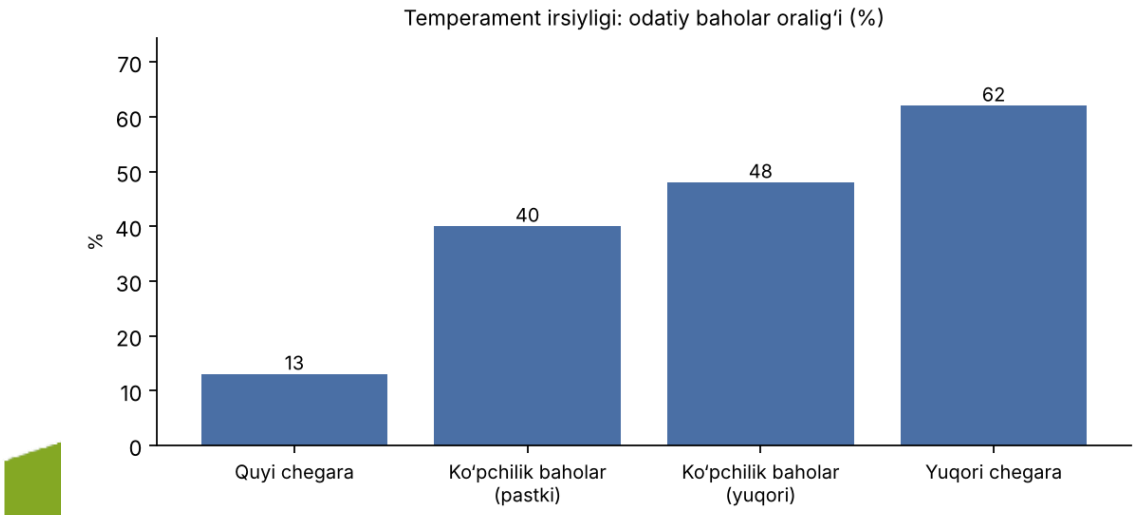

1-rasm. Temperament irsiyligi: baholar diapazoni (%; muallif tuzgan; manbalar 1-jadvalda).

3.2. Barqarorlik ko‘rsatkichlari

Roberts va DelVecchio [1] 152 ta uzunlamasiga tadqiqotdan 3 217 ta test-retest koeffitsiyentini yig‘ib, rank-order barqarorlikni tahlil qilgan. Natijalarga ko‘ra, uzunlamasiga o‘lchov oralig‘i uzaygan sari barqarorlik kamayadi, temperament o‘lchovlari esa kattalarning shaxsiy xususiyatlariga qaraganda kamroq barqaror. Temperament xususiyatlari bo‘yicha 59 ta tadqiqot 0-11,9 yoshdagi bolalarni qamragan; bu ma’lumotlar temperamentning hatto juda yosh bolalarda ham differensial barqarorligini ko‘rsatadi.

Bolalikdan o‘smirlikka (taxminan 9 yil) bo‘lgan oraliqda ham temperamentning o‘zaro bog‘lanishi kuzatilgan, ammo bir axborot beruvchi ichida (bir ota-ona yoki bola) barqarorlik turli axborot beruvchilar orasidagiga qaraganda yuqori bo‘lgan.

2-jadval. Temperament barqarorligi bo‘yicha meta-tahlil

Ko‘rsatkich	Qiymat
Uzunlamasiga tadqiqotlar soni	152
Test-retest koeffitsiyentlari soni	3 217
Temperament tadqiqotlari (0-11,9 yosh)	59
Asosiy xulosa	Temperament kattalar shaxsiy xususiyatlariga nisbatan kamroq barqaror

Manba: Roberts va DelVecchio [1].

3.3. Natijalarning qiyosiy sharhi

Irsiylik va umumiy muhit hissasini solishtirsak, ma’lumotlar bir xil emas: ba’zi tadqiqotlarda irsiy hissa katta (35-57 %), boshqalarida, ayniqsa chaqaloqlik davrida salbiy emotsionallik uchun, umumiy muhit hissasi (57,3 %) irsiy hissadan (31 %) yuqori. Bu irsiylik yoshga qarab o‘zgarishini va chaqaloqlik davrida umumiy muhit o‘lchovlarda (masalan, ota-ona baholarida) yuqori ulush berishini ko‘rsatadi. Bu bitta tadqiqot bo‘lgani uchun umumlashtirib bo‘lmaydi [1, 2].

Barqarorlik bo‘yicha asosiy xulosa: temperament nisbatan barqaror, lekin kattalar shaxsiy xususiyatlari kabi barqaror emas. Bu temperament shaxsiyatga aylanish jarayonida o‘zgarishi mumkinligini bildiradi: vaqt o‘tishi bilan tajriba, tarbiya va o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalari temperament asosida murakkab xususiyatlarni shakllantiradi.

4. MUHOKAMA

4.1. Nazariyalar nuqtai nazaridan

Irsiylik ko‘rsatkichlari (taxminan 40-48 %) temperamentning biologik asosga ega ekanini tasdiqlaydi: bu Pavlov va Eysenk nazariyalarining asosiy g‘oyasi - temperament asab tizimi xususiyatlariga bog‘liq. Biroq irsiylik 100 % dan ancha past, ya’ni muhit va individual tajriba ham katta ulushga ega. Shu sababli «sangvinik» yoki «xolerik» kabi klassik tiplarni o‘zgarmas tug‘ma belgi deb talqin qilish ma’lumotlar bilan mos kelmaydi [1, 2].

Barqarorlik ma’lumotlari ham shu xulosani qo‘llab-quvvatlaydi: temperament bolalikda nisbatan barqaror bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan o‘zgaradi. Tomas va Chess nazariyasida «moslik» (goodness of fit) tushunchasi muhim: bolaning temperamenti va muhit talablari mosligi rivojlanishni belgilaydi. Bu temperament va tarbiyaning o‘zaro ta’sirini ta’kidlaydi.

4.2. Pedagogik xulosalar

O‘qituvchi va ota-onaga temperament xususiyatlarini bilish individual yondashuv uchun zarur: faolligi yuqori bola uchun harakat imkoniyati, moslashuvchanligi past bola uchun o‘zgarishlarni oldindan ogohlantirish, reaktivligi yuqori bola uchun xotirjam muhit. Bu tavsiyalar «moslik» tamoyiliga tayanadi va temperamentni «yaxshi» yoki «yomon» deb

baholamaydi.

Muhim: temperamentni o‘zgartirishga emas, uning ifodalanishini boshqarishga o‘rgatish kerak. O‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalari (Rotbart bo‘yicha) mashq bilan rivojlanadi, shu sababli reaktivligi yuqori bolalar ham maqsadli tarbiya bilan hissiy holatlarini boshqarishni o‘rganishi mumkin.

3-jadval. Temperament nazariyalari va tavsiyalar

Nazariya	Asosiy g‘oya	Pedagogik xulosa
Gippokrat-Galen	Suyuqliklar nisbati	Ilmiy asosga ega emas; tavsif an’anasi
Pavlov	Asab jarayonlarining kuchi, muvozanati, harakatchanligi	Individual ish sur’ati
Eysenk	Ekstraversiya va nevrotizm	Faollik va hissiy barqarorlikni hisobga olish
Tomas-Chess	To‘qqiz o‘lchov, moslik	Muhitni bola temperamentiga moslash
Rotbart	Reaktivlik va o‘zini boshqarish	O‘zini boshqarishni mashq qildirish

Manba: muallifning nazariy umumlashtirishi [1, 2].

4.3. Dissertatsiya tadqiqotlari uchun mulohazalar

Temperament axborotni qabul qilish tezligi, diqqat barqarorligi va o‘yin faoliyatidagi xulq bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin: masalan, faolligi yuqori va chalg‘uvchan bolalar intellektual o‘yinda boshqacha natija ko‘rsatishi ehtimoli bor. Bu faraz ushbu maqolada tekshirilmagan, kelgusi tadqiqot uchun taklif etiladi. O‘zbekiston o‘quvchilarining temperament xususiyatlari bo‘yicha ishonchli tarqalganlik ma’lumotlari ushbu manbalarda topilmadi.

4.4. Irsiylik tushunchasini to‘g‘ri talqin qilish

Irsiylik koeffitsiyenti (h^2) aholidagi farqning qancha qismi genetik omillarga bog‘liqligini ko‘rsatadi, alohida inson temperamentining qancha qismi «tug‘ma» ekanini ko‘rsatmaydi. Masalan, h^2 = 40-48 % bo‘lsa, farqning qolgan 52-60 % i muhit va o‘lchash xatosiga bog‘liq. Shu sababli irsiylik yuqori bo‘lsa ham tarbiya va muhit natijani o‘zgartirishi mumkin. Bu talabalar orasida keng tarqalgan xatolardan biri bo‘lib, psixologik ta’limda alohida tushuntirilishi kerak [1, 2].

Egizaklar tadqiqotlarida bir tuxumli egizaklar o‘xshashligi ikki tuxumli egizaklar o‘xshashligidan yuqori bo‘lsa, irsiylik baholanadi. Bu usul umumiy muhit teng deb faraz

qiladi; bu faraz ham bahsli. Shu sababli turli tadqiqotlarda baholar 13 % dan 62 % gacha o‘zgaradi [1, 2].

4.5. Metodologik mulohazalar

Temperamentni o‘lchash usullari: ota-ona anketasi, o‘qituvchi bahosi, laboratoriya kuzatuvi va fiziologik ko‘rsatkichlar. Ota-ona baholari subyektiv, laboratoriya kuzatuvi esa vaziyatga bog‘liq. Turli axborot beruvchilar bahosi o‘zaro past korrelyatsiya qiladi, shuning uchun barqarorlik ham, irsiylik ham axborot beruvchiga bog‘liq o‘zgaradi. Shu sababli ko‘p manbali (multi-informant) yondashuv tavsiya etiladi.

Psixolog uchun amaliy xulosa: temperamentni baholashda bitta anketaga tayanmaslik, o‘qituvchi, ota-ona va kuzatuvni birga qo‘llash va bola xulqini turli vaziyatlarda kuzatish zarur.

4.6. Tadqiqotning cheklovlari

Birinchidan, manbalar annotatsiya va sharhlar darajasida ko‘rilgan. Ikkinchidan, irsiylik baholari tadqiqot usuli, yosh va axborot beruvchiga bog‘liq. Uchinchidan, Louisville ma’lumotlari kichik namunaga asoslangan. To‘rtinchidan, barqarorlik koeffitsiyentlarining aniq raqamlari ushbu maqolada keltirilmagan. Beshinchidan, O‘zbekiston ma’lumoti topilmadi.

5. XULOSA

Birinchidan, temperament irsiyligi baholari 13-62 % oralig‘ida, ko‘pchiligi 40-48 %. Ikkinchidan, Roberts va DelVecchio (152 tadqiqot, 3 217 koeffitsiyent) temperament o‘lchovlari kattalar shaxsiy xususiyatlariga qaraganda kamroq barqaror ekanini ko‘rsatgan. Uchinchidan, ma’lumotlar temperament biologik asosga ega, ammo muhit va rivojlanish ta’sirida o‘zgarishini tasdiqlaydi. To‘rtinchidan, temperamentni o‘zgartirishga emas, muhitni unga moslash va o‘zini boshqarishni o‘rgatish asosiy pedagogik yo‘l.

Tavsiyalar: o‘qitishda temperamentga mos individual yondashuvdan foydalanish; o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini mashq qildirish; temperament o‘lchovlarini o‘zbek tiliga moslashtirish; manbalarning to‘liq matnlari bilan raqamlarni tasdiqlash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Roberts, B. W., & DelVecchio, W. F. (2000). The rank-order consistency of

personality traits from childhood to old age: A quantitative review of longitudinal studies. Psychological Bulletin, 126(1), 3-25.

2. Briley, D. A., & Tucker-Drob, E. M. (2014). Genetic and environmental continuity in personality development: A meta-analysis. Psychological Bulletin, 140(5), 1303-1331. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4152379

3. Davis, D. W., Finkel, D., Turkheimer, E., & Dickens, W. (n.d.). Genetic and environmental contributions to behavioral stability and change in children 6-36 months of age using Louisville Twin Study data. [nashr yilini tekshirish kerak]

4. Thomas, A., & Chess, S. (1977). Temperament and development. Brunner/Mazel.

5. Rothbart, M. K., Ahadi, S. A., & Evans, D. E. (2000). Temperament and personality: Origins and outcomes. Journal of Personality and Social Psychology, 78(1), 122-135.

6. Pavlov, I. P. (1927). Conditioned reflexes. Oxford University Press.

